

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՓՈՐՁԸ

Հայ ժողովրդի բազմադարեան մշակութային ժառանգութեան մէջ նշանակալից տեղ են գրաւում յատկապէս ճարտարապետութեան համաշխարհային պատմութեան հիմնական փուլերին պատկանող հազարաւոր յուշարձաններ:

- Նէոլիթեան եւ բրոնզեդարեան բնակավայրեր, դամբարանադաշտեր, մէգալիթեան յուշարձաններ՝ կրոմլեխներ, դոլմեններ, մենհիրներ, վիշապներ եւ այլն (Բ.ա. Ի.-Ժ.):
- Ուրարտական միջնաբերդեր, տաճարներ, պալատական կառույցներ, ոռոգման ջրանցքներ, սեպագիր յուշակոթողներ եւ այլն (Բ.ա. Թ.-Ձ.):
- Անտիկ, հելլենոսական եւ հելենիստական տաճարներ, ամրոցներ, բաղնիքներ, խճանկարներ, քանդակներ եւ այլն (Բ.ա. Դ.-Գ.):
- Վաղմիջնադարեան պալատական կառույցներ, եկեղեցիներ, վկայարաններ, յուշակոթողներ եւ այլն (Դ.-Է.):
- Ջարգացած միջնադարեան քաղաքներ, ամրոցներ, պալատական կառույցներ, եկեղեցիներ, մենաստաններ, վանքեր, խաչքարեր եւ այլն (Թ.-ԺԴ.):
- Ուշմիջնադարեան քաղաքաշինական եւ վանական համալիրներ, եկեղեցիներ, խաչքարեր, բերդեր, ժամատներ, գրատներ, զանգակատներ, ժողովրդական բնակելի տներ, քարաւանատներ, կամուրջներ, բաղնիքներ, արտադրական շէնքեր եւ այլն (ԺՁ.-ԺԸ.):
- Նոր եւ նորագոյն շրջանների պատմական քաղաքներ, քաղաքաշինական ու ճարտարապետական համալիրներ, յուշակոթողներ, քաղաքացիական, արդիւնաբերական, ճարտարագիտական կառույցներ եւ այլն (ԺԹ.-Ի.):

Չնայած պատմութեան եւ ժամանակի անողոք ազդեցութիւններին՝ հայ ժողովուրդը ոչ միայն կերտել է այդ բազմաթիւ եւ բազմատեսակ յուշարձանները, այլ առաջին իսկ նպաստաւոր պայմաններում աշխատել է պահպանել, նորոգել եւ վերակառուցել դրանք:

Պէտք է նշել, որ մեր նախնիների վերականգնման աշխատանքների նպատակը, ի հարկէ, հիմնականում պայմանաւորուած էր կառույցի կամ համալիրի առաւելապէս գործառական նկատառումներով: Այսինքն, նրանց համար այդ կառույցներն ունէին զուտ գործնական նշանակութիւն, եւ, կարծես թէ, անտեսուած էին նրա պատմական եւ ճարտարապետական արժէքները: Հին վերականգնողները վերակառուցում, լրացնում կամ ձեւափոխում էին կառույցն իրենց դարաշրջանին բնորոշ ձեւերով, օրինաչափութիւններով, ոճական առանձնայատկութիւններով: Դա հնի կուրօրէն ընդօրինակում էէր, սակայն յետագայ շինարարական շերտերը, որպէս կանոն, զարմանալիօրէն համահունչ էին թէ՛ տուեալ միջավայրին, եւ թէ՛ հին ձեւերին:

Հայաստանում գիտական վերականգնման գործընթացը թերեւս սկսուեց աւելի ուշ քան Եւրոպական երկրներում, եւ այն կարելի է բաժանել հետեւեալ չորս փուլերի.

Ա.- Ի. դարի 20ական թուականներից մինչեւ 60ական թուականները: Սա հայ ճարտարապետութեան տեսութեան եւ պատմութեան ձեւաւորման սկզբնական շրջանն էր՝ տեղեկութեան նախնական փորձառական վաւերագրման ժամանակաշրջանը:

Այս փուլում հայ վերականգնողները անվերապահօրէն հետեւելով 1931ի Աթէնքի խարտիայի հիմնադրոյթներին՝ որպէս աւերուած յուշարձանների պահպանման միջոց, բժախնդրօրէն կիրառում էին միայն ամրակայման (կոնսերուացիայ) կամ անասթիւղի մեթոդները:

Այդ ժամանակահատուածում վերականգնման աշխատանքներ են կատարուել հետեւեալ յուշարձաններում. Երեւոյքի բազիլիկայ (1928), Կեչառիսի վանական համալիր (1939-1948), Յովհաննափանքի վանական համալիր (1948, 1954), Օշականի Մանկանոց Ս. Սիոն եկեղեցի (1950), Ս. Մարինէ եկեղեցի (1950), Տեղերի վանական համալիր (1950-1953), Սեւանայ թերակղզու եկեղեցիներ (1953-1958), Սանահինի վանական համալիր (1953-1958), Մարմաշէնի վանական համալիր (1954-1955), Թալինի

քարաւանատուն, Աւանի տաճար, Զուխտակ վանք, Կարմրաւոր եկեղեցի (1954-1956), Արտաւազդէիկ եկեղեցի (1958), Թալինի Մեծ եկեղեցի (1958), Պտղնի տաճար (1959), Զուարթնոցի տաճար (1958-1960):

Երեւոյի բազիլիկայ

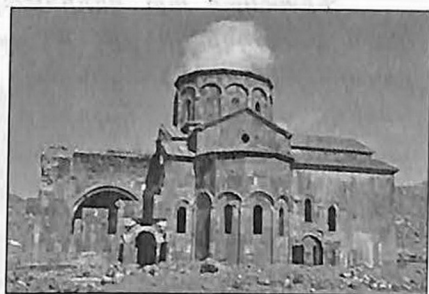

Թալինի քարաւանատուն

Աւանի տաճար

Զուխտակ վանք

Թալիմի Մեծ եկեղեցի

Զուարթնոցի Ս. Գրիգոր տաճար

Բ.- 1960ական թուականներից մինչև 1970ական թուականները: Այդ ժամանակաշրջանում արդեն իսկ ձեւաւորուած էր թէ՛ հայ պատմագիտութիւնը, թէ՛ հայ ճարտարապետութեան տեսութիւնը, կատարուած էին գիտական զգալի վերլուծութիւններ եւ ընդհանրացումներ:

Գիտական այդ վերընթացը, ինչպէս նաեւ 1964ի Վենետիկեան կոնվենցիայի քիչ թէ շատ ազատ հիմնադրոյթները հնարաւորութիւն ընձեռեցին հայ վերականգնող ճարտարապետներին գործել ոչ միայն ճշգրիտ գիտական հիմնաւորումներով, այլ ցուցաբերել որոշակի ստեղծագործական մօտեցումներ, ի հարկէ, միայն հաւաստի նիւթի հիման վրայ (բացում, լրացում):

Այդ ժամանակահատուածում ամրակայման եւ անասթիւղղի մեթոդներին զուգընթաց սկսուեց կիրառուել նաեւ մասնակի վերականգնման սկզբունքը հետեւեալ յուշարձաններում՝ Սիսիանի Ս. Յովհաննէս եկեղեցի (1960), Սէլիմի քարաւանատուն (1960), Բջնի (1960), Խոր Վիրապ (1960-196), Ծիրանաւոր (1963), Սեւանայ թերակղզու եկեղեցիներ (1967-1969), Արենի (1967), Մուղնի (1970), Կոշի Ս. Ստեփանոս եկեղեցի (1970), Ալագեազի Ս. Կարապետ (1970), Արուծի եւ Պտղնիի տաճարներ (1978), Գոշավանք եւ Տաթեւի վանք (1978-1986), Սպիտակաւոր եկեղեցի (1988):

Արուծի տաճար

Գեշեմանի վանք

Տաթևի վանք

Գ.- 1970ական թուականներից մինչև 1980ական թուականները: Մշակութային արժեքների վերագնահատումը, ազգային ոգու զարթոնքը, գաղափարախօսական ազատութիւնների նուաճումը յանգեցրեց Հայկական յուշարձանների ամենաբեղմնաւոր վերականգնման ժամանակաշրջանին:

Այդ ժամանակահատուածում ամրակայման, մասնակի վերականգնման մեթոդներին զուգընթաց սկսուեց կիրառուել նաեւ ամբողջական վերականգնման սկզբունքը եւս հետեւեալ յուշարձաններում՝ Ամբերդ (1970-1976), Գառնիի տաճար (1970-1978), Մուղնիի վանական համալիր (1973-1974), Կոշի Ս. Ստեփանոս եկեղեցի (1974-1976), Ալադեազի Ս. Կարապետ (1974), Տեղերի վանական համալիր (1975), Ոսկեպարի, Արտաշաւանի, Դաշտադէմի, Կապուտանի, Արենիի եկեղեցիներ, Այրիվանքի ու Մարմաշէնի վանական համալիրներ (1970-1978):

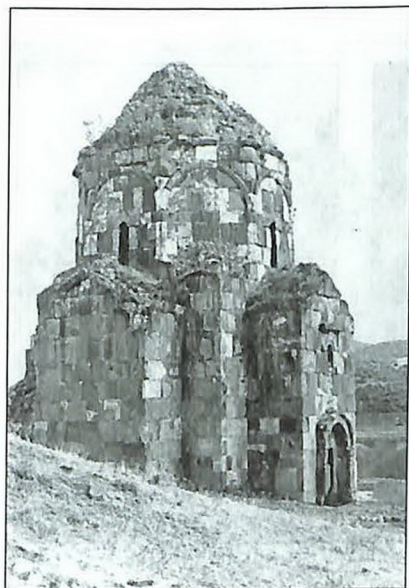

Ամբերդի Ս. Աստուածածին

Գառնիի տաճար

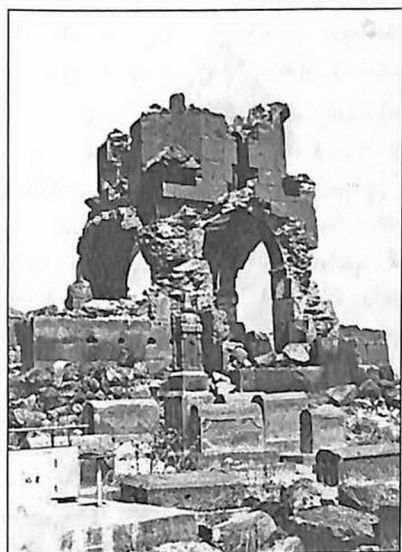
Ոսկեպարի եկեղեցի

Արենիի
եկեղեցի

Արտաշատի եկեղեցի

Դաշտադէմի Սուրբ Քրիստափոր եկեղեցի

Այրիվանքի վանական համալիր

Կապուտանի Սուրբ Մինաս եկեղեցի

Դ.- Ընդգրկում է 80-ական թուականներից սկսած մինչեւ մեր օրերն ընկած ժամանակաշրջանը: Քաղաքական, հասարակական շրջադարձային պայմանները՝ անկախ պետականութեան կերտման գործընթացը, ժողովրդավարական յարաբերութիւնների հաստատումը, ազգային կրօնի վերաիմաստաւորումը, այս բոլորը ներկայումս բերում են մշակութային ժառանգութեան ոչ միայն ուսումնասիրմանը եւ պահպանմանը, այլեւ հասարակական կեանքում նրանց ներգրաւմանը եւ ակտիւօրէն օգտագործմանը: Այսպէս, օրինակ՝ քրիստոնէական պաշտամունքային կառոյցներից շատերը հետզհետէ դադարում են զուտ որպէս թանգարանային հնագիտական ցուցանմուշ, անցեալի լուռ վկայագիր լինելուց եւ ձեռք են բերում իրենց նախնական դերը, այսինքն ծառայում են նաեւ կրօնական ծիսակատարութիւններին եւ մարդկանց հոգեւոր պահանջները բաւարարելու նպատակներին:

Հասարակական պահանջի այս նկատառումները, այսինքն հոգեւոր արժէքների վերակենդանացումը պայմանաւորում են յուշարձանների, ճարտարապետական համալիրների, քաղաքաշի-

նական համակարգերի վերականգնման արդի նպատակները, հայեցակարգային հիմնադրոյթները, սկզբունքները, գործելակերպը, խնդիրները եւ լուծման եղանակները:

Այսպէս, իրենց նախնական դերը այսօր վերականգնած յուշարձանները (հիմնականում եկեղեցիները) պահանջում են որոշակի ամբողջացում: Ի հարկէ, խօսքը չի վերաբերում ճարտարապետութեան հնագիտական մեծ արժէք ունեցող, բայց ամբողջական վերականգնման համար նիւթական ոչ բաւարար տուեալներ ունեցող յուշարձաններին: Օրինակ՝ բոլորովին կարիք չկայ կատարելու որեւէ նէոլիթեան, բրոնզեդարեան, հելլենիստական կամ նոյնիսկ վաղբրիստոնէական շրջանների յուշարձանների ամբողջական վերականգնում, որովհետեւ դրանք ժամանակագրորէն հափազանց հին են, այսինքն ունեն պատմաճարտարապետական մեծ արժէք, իսկ գործածութեան առումով՝ յաճախ անօգտագործելի արդի պայմաններում: Սակայն նկատուում է այսօրուայ միջնադարեան վանքային համալիրները, մենաստանները, եկեղեցիներն իրենց օժանդակ տնտեսութիւններով հետզհետէ իրենց իրաւաժառանգորդին՝ Հայ Առաքելական եկեղեցուն վերադարձնելու: Այս առումով կատարուել եւ նախատեսուում են մի շարք վանքային համալիրների վերականգնման, բարեկարգման եւ օգտագործման նախագծային աշխատանքներ, իսկ որոշ տեղերում էլ սկսուել են նաեւ վերականգնման շինարարական աշխատանքները՝ Կարմրաւոր (1986ից) եւ Սպիտակաւոր (1987ից), Օձունի (1987ից), Արթիկի Սուրբ Գեւորգ (1992ից), Գառնահովիտի (1992), Թալինի Փոքր (1995), Նորափանքի (1995), Օշականի Սուրբ Սիոն (1995) եկեղեցիներ, Երեւանի Կապոյտ մզկիթ (1995-1998), Զուարթնոցի Սուրբ Գրիգոր տաճար (1995-2003), Ուշիի (2005-2010) եւ Հաղարծինի վանական համալիրներ (2010-2012) եւ այլն:

Գառնահովիտի Սուրբ Գեւորգ եկեղեցի

Նորավանքի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի

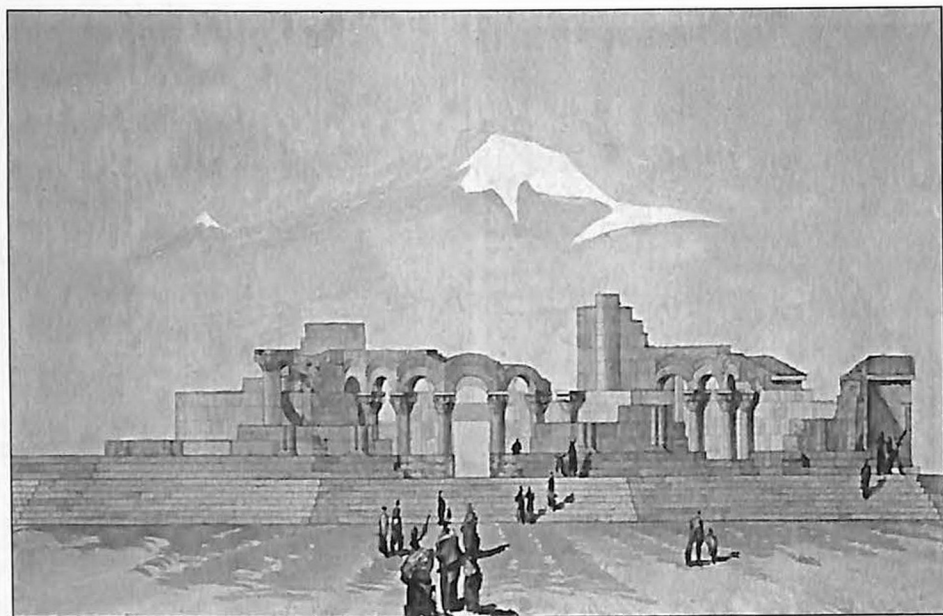
Թալինի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի

Կարմրաօր եկեղեցի

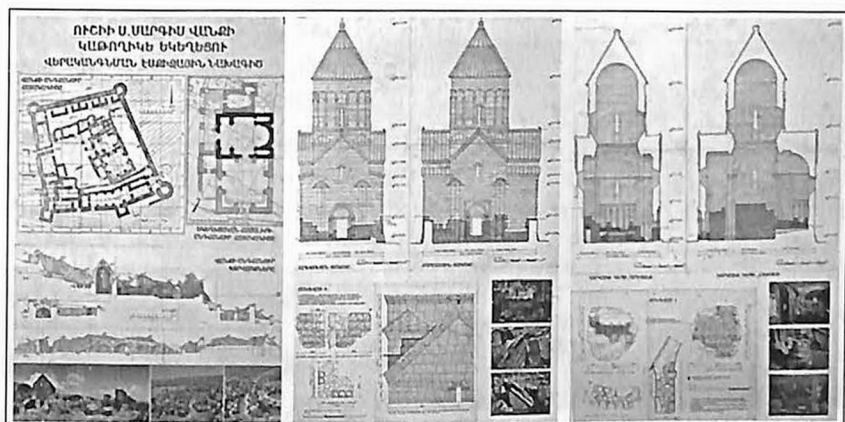
Օշականի Սուրբ Սիոն եկեղեցի

Զուարթնոցի Սուրբ Գրիգոր տաճարի վերականգնման նախագիծ
նարտարապետ Գ. Նալբանդեան

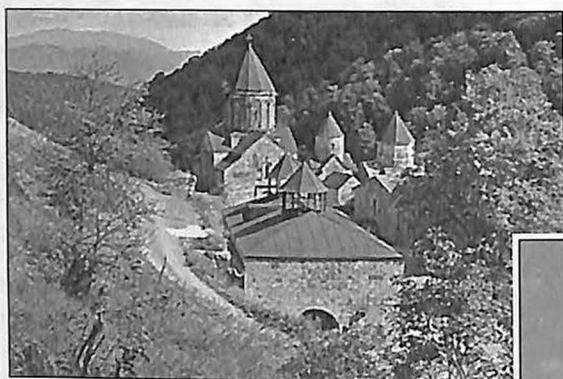

Զուարթնոցի Ս. Գրիգոր տաճար

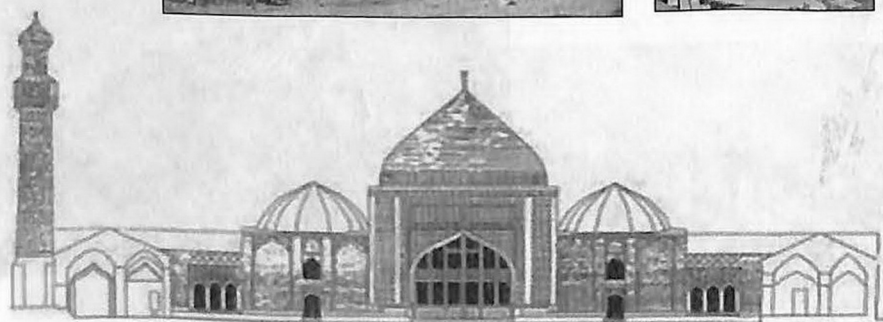
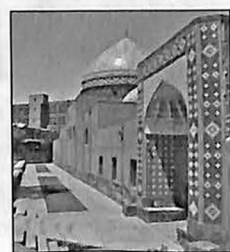

Ուշիի վանական համալիր

Հաղարծինի վանական համալիր

Երեւանի Կապույտ մզկիթ

Միջազգային կոնովենցիաների հիմնադրոյթներն ընդունելուց եւ կիրառելուց բացի, հայ վերականգնողները փորձում են օգտագործել նաեւ իրենց նախնիների վերականգնողական պատմական հարուստ փորձը, որը, մեթոդական, ինֆորմացիոն եւ գեղարուեստական առանձնայատկութիւններով կը հարստացնի մշակութային ժառանգութեան պահպանման եւ վերականգնման համընդհանուր փորձը, կը բնութագրի նաեւ հայկական վերականգնման դպրոցի առանձնայատկութիւնները, սկզբունքները եւ մեթոդները:

Կատարուած դիտարկումները ցոյց են տալիս, որ հայկական պատմաճարտարապետական յուշարձանների վերականգնման արդի մեթոդաբանութիւնը նպատակալարմար է մշակել իւրաքանչիւր յուշարձանի կամ համալիրի համար առանձին, ելնելով՝

- նրա պատմաճարտարապետական արժէքից (արժէքաւորում),
- գեղարուեստական արժէքից (ներկայացում),
- գործածական նշանակութիւնից (օգտագործում),
- պահպանման ռեժիմի ընտրութիւնից (պահպանում),
- շինարարական-ճարտարագիտական միջոցառումների կիրառումից (ամրացում),
- լանդշաֆտային եւ քաղաքաշինական նկատառումներից (կազմակերպում),
- պահպանուած նիւթի քանակական եւ որակական յատկանիշներից (հաւաստիութիւն),
- տեսական հիմնաւորուածութիւնից (վերլուծութիւն):

Ամփոփելով հայկական վերականգնման փորձը, կարելի է ասել, որ այսօր անտիկ շրջանի յուշարձանները հիմնականում ամրակայուած եւ թանգարանացուած են, վաղմիջնադարեան յուշարձանները՝ ամրակայուած եւ մասնակի վերականգնուած, զարգացած միջնադարեան յուշարձանները՝ մասնակի եւ ամբողջական վերականգնուած, ուշմիջնադարեան յուշարձանները՝ հիմնականում ամբողջովին վերականգնուած: Ընդ որում ամրակապելով եւ շինարարական միջոցառումներով ընդգծելով ու ամրացնելով հին օրիգինալ հատուածները, վերականգնուող մասերում կիրառուում են թէ՛ գիտական հետազօտութիւններ, թէ՛ ստեղծագործական եւ թէ՛ ճարտարագիտական հնարքներ: Այսինքն, այսօր վերականգնողը ստանձնում է թէ՛ գիտնականի, թէ՛ արուեստաբանի եւ թէ՛ ճարտարագէտի զուգորդուած առաքելութիւնը:

Յուշարձանների գիտական վերականգնումը, բացի մեթոդական հիմնաւորումից, այսօր պահանջում է նաեւ աւանդական ու նոր շինարարական տեխնոլոգիաների, նիւթերի կիրառում,

ճարտարագիտական ու կոմունիկացիոն համակարգերի արդիականացում եւ առաջատար տեխնոլոգիաների լայն կիրառում թէ՛ յուշարձանների հետազոտման, թէ՛ նախագծային եւ թէ՛ անմիջապէս շիննորոգման գործնթացներում: Հայաստանում այսօր առաւել հրատապ խնդիրներից է վերականգնման գիտահետազոտական կազմակերպութիւնների ձեւաւորման, նրանց տեխնիկական եւ լաբորատոր բազաներով, իսկ շինարարական կազմակերպութիւնները՝ արդի տեխնիկական միջոցներով ու փոքր մեխանիզացիայով յազեցման անհրաժեշտութիւնը:

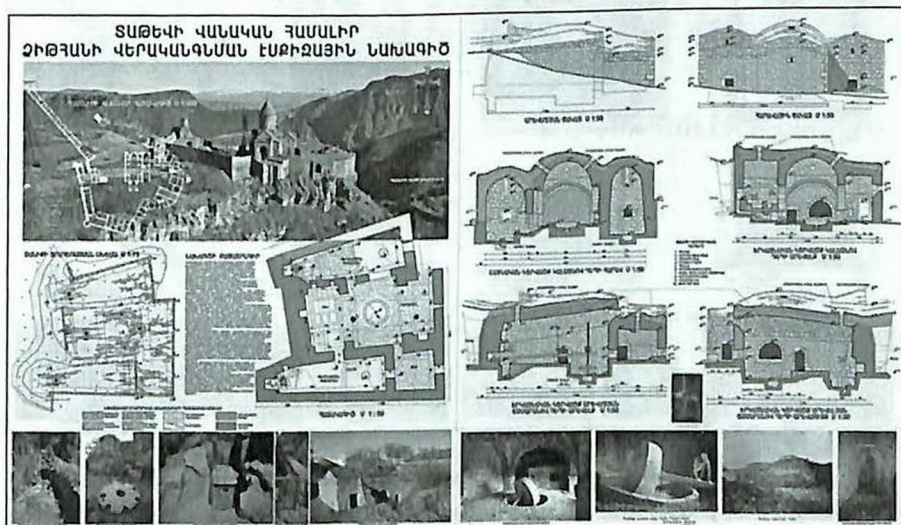
Յուշարձանների պահպանման խնդիրների լիարժէք լուծման համար անհրաժեշտ է նաեւ օրէնսդրական դաշտի, կիրառման մեխանիզմների կատարելագործումը, միջազգային համաձայնագրերի հետ համաձայնեցումը, միասնական նորմերի, կանոնների ու զնացուցակների, վերականգնման բնագաւառին առնչուող մասնագէտների լիցենզաւորման կարգի մշակումը:

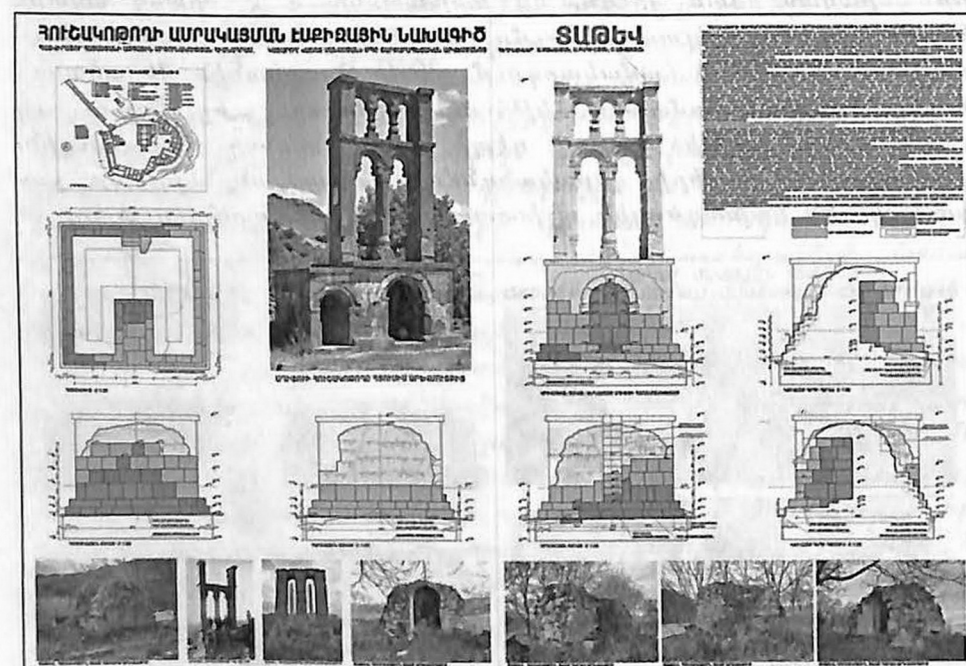
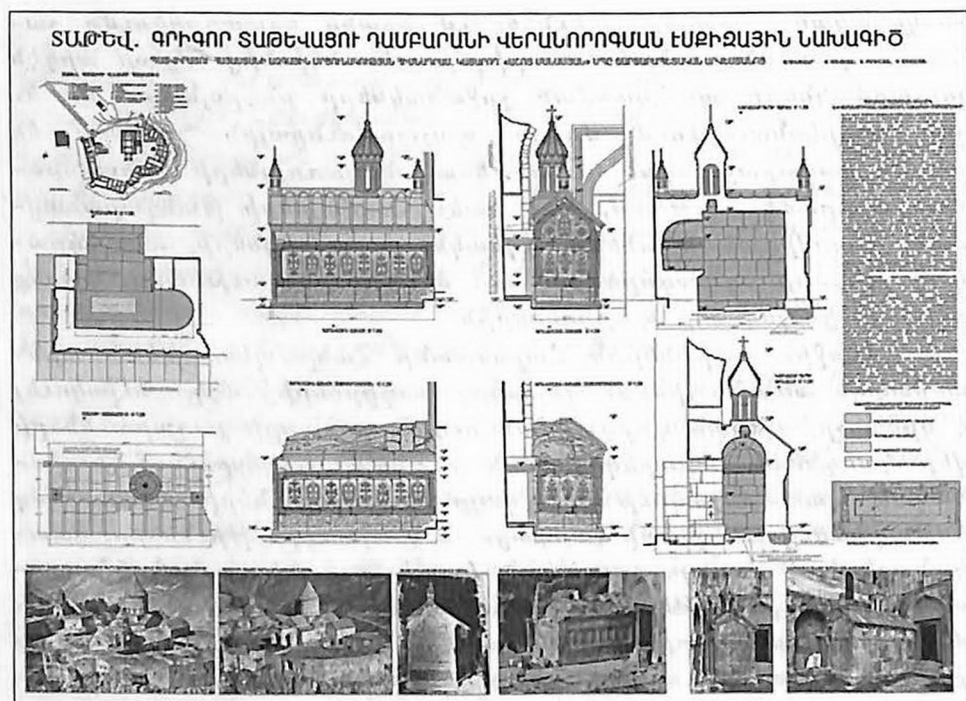
Երկրի ընդհանուր տնտեսական վիճակի, հասարակական նոր պայմանների ձեւաւորման հետ կապուած մի շարք խնդիրների հետեւանքով, այսօր յուշարձանների ուսումնասիրման, պահպանման ու վերականգնման աշխատանքները յաճախ ընթանում են ոչ լիարժէք ծաւալով, դանդաղ ու ընդհատումներով: Նշենք որ յուշարձանների ամրակայման ու վերականգնման ուղղութեամբ պետական միջոցներ բիւջէից սկսուեցին յատկացուել 2005 թուականից յետոյ միայն: Սակայն նրանց լիարժէք պահպանման, վերականգնման կամ աւերակ, վթարային ու կիսավթարային վիճակում գտնուող յուշարձանների հրատապ ամրակայման եւ կառուցուածքային համակարգի անհրաժեշտ ուժեղացման համար այդ միջոցները դեռեւս բաւարար չեն: Տուեալ բնագաւառի հետ կապուած միջազգային կազմակերպութիւնների (Իւնեսկոյ, Իքոմոս, Իքքոմ եւ այլն) միջամտումը եւ օժանդակումն այսօր աւելի քան պիտանի է յատկապէս տեխնիկական, տեխնոլոգիական եւ մեթոդական նկատառումներով: Բացի պետական եւ Հայ Առաքելական Եկեղեցու սահմանափակ միջոցներից, որոշակի օգնութիւն է ցուցաբերում սփիւռքի հայ համայնքների, բարեգործական, հասարակական, կրօնական կազմակերպութիւնների եւ անհատների կողմից: Յուշարձանների վերականգնման հիմնական միջոցները այսօր տրամադրւում են հիմնականում Համահայկական Հիմնադրամի եւ Հայ Առաքելական Եկեղեցու միջոցով:

Տնտեսական ճգնաժամը հետզհետէ յաղթահարելու հետ զուգնթաց յուշարձանների պահպանման եւ վերականգնման աշխատանքները ընկնում են իրենց բնականոն ընթացքի մէջ եւ

շուկայական յարաբերութիւններում նրանց օգտագործումը շահաւէտ է դառնում նաեւ տուրիզմի տեսանկիւնից: Այսօր արդէն յուշարձանների պահպանման շրջանակները ընդլայնւում են եւ չեն պայմանաւորուում միայն պաշտամունքային շէնքերի եւ նրանց քաղաքացիական ու տնտեսական կառույցների օգտագործման անհրաժեշտութեամբ՝ այլ նաեւ հնավայրերի թանգարանացման, ժողովրդական տների, դղեակների, ամրոցների, արտադրական շէնքերի օգտագործման նոր ձեւերի ընտրութեամբ, դրանք յարմարացնելով նոր պայմաններին:

Վերջին տարիներին Հայաստանի Հանրապետութեան տնտեսական առաջնային եւ գերակայ խնդիրներից մէկը հռչակուել է գրօսաշրջութեան զարգացման ուղին, ըստ որի յուշարձանների վերականգնման ու բարեկարգման զուգնթաց դիտարկւում են հիմնական պատմամշակութային վայրերի այցելուների սպասարկող ենթակառուցուածքների զարգացման հնարաւորութիւնները: Յատկանշական է խոշոր ռուսական կապիտալի ներդրմամբ Հայաստանի կառավարութեան նախաձեռնութիւնը յատկապէս Տաթեւի վանական համալիրի վերականգնման ծրագրի իրականացման քայլերը, ըստ որի պաշտամունքային եւ տնտեսական կառույցների վերականգնման զուգնթաց նախատեսւում է նրանց ակտիւ ներառումը ու օգտագործումը կազմակերպուած գրօսաշրջութեան սպասարկման համակարգում: 2010 թվականին վերականգնուեց վանքի պատմական ձիթհանը եւ կառուցուեց մայրուղուց անդնդախոր կիրճի վրայով դէպի վանք տանող ճոպանուղին: Հիմնական համալիրի վերականգնման աշխատանքները կը շարունակուեն նախագծային աշխատանքները աւարտելուց յետոյ:

Յուշարձանների պահպանման ոլորտի մասնագետների՝ հիմնականում ճարտարապետ-վերականգնողների, ինժեներների, կոն-

ստրուկտորների պատրաստումը եւ կրթումը Հայաստանում իրականացւում է 1978 թուականից ի վեր՝ Երեւանի Պոլիտեխնիկական ինստիտուտում, այնուհետ՝ Երեւանի ճարտարապետութեան եւ շինարարութեան պետական համալսարանում: Նոյն համալսարանում 2012 թուականին բացուեց եւ 2014 թուականին թուով 34 առաջին շրջանաւարտներ տուեց ճարտարապետների, կոնստրուկտորների եւ շինարար-աշխուհեկների վերապատրաստման Միլանի Պոլիտեխնիկական ինստիտուտի մասնագիտական կուրսերը: Երեւանի ճարտարապետութեան եւ շինարարութեան պետական համալսարանի եւ Խտալիայի ամենաանուանի կրթօջախներին՝ Միլանի Պոլիտեխնիկական ինստիտուտի համագործակցութեան յաջողուած առաջին քայլերը, ինչպէս նաեւ յատկապէս Հայաստանի պատմամշակութային յուշարձանների ուսումնասիրման, պահպանութեան, ամրակայման, վերականգնման համար անհրաժեշտ յետագայ համագործակցութիւնը յոյսով եմ չի սահմանափակուի միայն կրթական, այլ նաեւ համատեղ մասնագիտական գիտանախագծային, հետազոտական եւ վերականգնման իրական ծրագրերում:

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

Summary

THE PRESERVATION PRACTICE OF ARMENIAN ARCHITECTURAL MONUMENTS

GRIGOR NALBANDYAN

This article briefly describes the Armenian architectural heritage preservation and restoration experience based on a period of cultural understanding, appreciation, provision and use of principles. An attempt is made to identify international agreements of historic preservation provisions, advanced technology and technical methods of combining resources and traditional construction art. The author underlines also the importance of preparing specialists for the future.